

Observații asupra textelor românești vechi cu alfabet latin (1570 - 1703)

Daniele PANTALEONI

Pe lângă textele vechi românești scrise cu caractere chirilice au existat câteva opere redactate cu alfabetul latin; acestea au apărut în mare parte în Transilvania și Banat, între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea. Este vorba de lucrări cu conținut diferit: texte sacre, glosare și compoziții poetice, care au fost scrise mai ales folosind alfabetul latin și ortografia maghiară¹.

În acest studiu vom încerca să schițăm un scurt istoric al textelor românești transcrise cu litere latine între 1570 și 1703. Am optat pentru aceste două limite temporale fiindcă una corespunde termenului *a quo* pentru cel mai vechi text scris în limba română cu alfabetul latin (așa-numitul *Fragment Todorescu*), iar cealaltă coincide cu apariția ultimului manuscris de inspirație calvină redactat în limba română cu ortografie maghiară (*Psaltirea* lui Styefan Istvánházi).

Totodată am hotărât să ne oprim mai mult și mai în detaliu asupra textelor care aparțin curentului româno-calvin, și mai ales asupra psaltirilor.

Prima știre despre folosirea alfabetului latin la români se datorează lui Dimitrie Cantemir, care în *Descriptio Moldaviae* (1714), în capitolul *Despre literele moldovenilor*, scrie: „Înainte de Conciliul de la Florența, după exemplul celorlalte neamuri ale căror limbi provin din vorbirea romanilor, moldovenii se foloseau de caractere latine. Dar după ce la acel sinod mitropolitul Moldovei a trecut în tabăra papistașilor, după cum am spus mai sus, urmașul acestuia, diaconul lui Marcu al Efusului, bulgar de neam, pe nume Teoctist, ca să stârpească și mai mult orice sămânță papistașească din biserica moldovenească și ca să ia tinerilor puțința de a citi sofisme papistașilor, a sfătuit pe Alexandru cel Bun ca nu numai să izgonească din țara lui pe oamenii care gândeau altfel în privința celor sfinte, dar și litere latine să le înlocuiască cu cele slavone; prin acest zel exagerat și nelalocul lui, el a fost inițiatorul acestei barbarii care stăpânește acum Moldova”².

Dincolo de această informație, se pare că prima propoziție în limba română transcrisă cu litere latine aparține padovanului Francesco della Valle, care în relatarea unde vorbește de călătoria sa printre români în anul 1534 scrie: „la lingua loro è poco diversa dalla nostra Italiana (...) et se alcuno dimanda se sanno parlare in la lor lingua

---

¹ În realitate, după cum se va vedea, nu lipsesc exemple de texte care urmează alte tipuri de ortografie (poloneză, italiană) și/sau care provin din alte regiuni (de exemplu din Moldova).

² Cf. Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*. Traducere după original latin de Gh. Guțu. București, 1973, p. 371. Comentarii interesante la acest pasaj în E. Vîrtosu, *Paleografia româno-chirilică*, București, 1968, p. 22-29 și în I. Gheție, *Trei locuri controversate din Descrierea Moldovei a lui Dimitrie Cantemir*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XXXVII, 1976, nr. 5, p. 519-521.

vallacca, dicono a questo modo: Sti Rominești? che vuol dire: Sai tu Romano...”³. Desigur, aceste cuvinte reprezintă o mărturie importantă și sugestivă despre latinitatea limbii române și despre relațiile cu spațiul cultural italian, dar nu pot fi considerate chiar o producție literară autonomă.

Același lucru îl putem spune și despre cuvintele române traduse în limba italiană de Giovanni Botero în opera sa *Relationi Universali* (ediție din 1601, Turin) în care putem citi: „I valacchi mostrano di tirare origine dai romani nel loro parlare; perché ritengono la lingua Latina: ma più corrotta, che noi italiani. Chiamano il cauallo, callo; l'acqua, apa; il pane, pa; le legne, lemne; l'occhio, occele; la donna; mugier; il uino, uin; la casa, casa; l'huomo, huomen...”⁴. O listă asemănătoare apare și într-un memoriu anonim despre Moldova scris în jurul anului 1685, descoperit de I. C. Filitti în 1910 la un anticar din Roma. În acest text, pentru a dovedi asemănarea între română și italiană, se transcriu în mod aproximativ următoarele cuvinte și expresii românești: capo (capul), occi (ochii), sprinzene (sprâncene), nas, yura (gura), diris (sic) (dinții), limba, apa, ghino (vinul), puine (pâine), pita, callo (cal), lapte, vacca (vacă), boe (bou) etc.; omolle bune ce ceres (adică: „omule bune ce cauți?”); come se chiama esto (= „cum se cheamă asta?”); la donna es formosa (= „doamna este frumoasă?”); „Voda sa duss alla beserica” (= „Domnul s-a dus la biserică”); fratre si mergem a casa (= „frate, să mergem acasă”); moi tu pone massa (= „măi, tu pune masa”); manduca (= „mănâncă”); dam se be (= „dă-mi să beau”); ce face colò, cer se dorme (= „ce faci acolo, încearcă să dormi”); buna sara a dumziata (= „bună seara domniei tale”)⁵.

În realitate, cel mai vechi text cu caractere latine care a ajuns până la noi este o *Carte de cântece* (1570-1573), cunoscută și sub numele de *Fragmentul Todorescu*. Aceasta conține o culegere de imnuri calvine traduse din maghiară, care, probabil, se cântau la serviciile religioase. Textul, patru file în total, a fost descoperit în ziua de 7 februarie 1911 de Hiador Sztripszky, angajat la Muzeul Național din Budapesta, într-un anticariat din capitala Ungariei. Mica culegere de cântece, împreună cu alte fragmente tipografice, fusese folosită ca material de umplură la legarea volumului *Diodori Siculi scriptoris graeci libri duo de Philippo et de Alexandro. Utrumque latinitate donavit Angelus Cospus Borroniensis, Viennae Pannoniae, 1516*. După descoperire, toate textele au fost achiziționate de bibliofilul român Iuliu Todorescu, iar din acest motiv și astăzi culegerea de cântece este cunoscută sub denumirea de *Fragmentul Todorescu*⁶. Actualmente textul este păstrat în Biblioteca Națională Szécheny din Budapesta. Imediat după descoperire, textul a fost editat de Hiador Sztripszky și de filologul român Gh. Alexics în volumul *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI századbeli román*

³ Pasajul în limba italiană este publicat în Claudiu Isopescu, *Notizie intorno ai romeni nella letteratura geografica italiana del Cinquecento*, în „Bulletin de la Section Historique” XVI, 1929, p. 15. Toată relatarea călătoriei este tradusă în românește în *Călători străini despre țările române*, I, volum îngrijit de Maria Holban, București, EȘE, 1968, p. 321-340.

⁴ *Apud* Claudiu Isopescu, *loc. cit.*, p. 61.

⁵ Memoriul anonim, intitulat *Relazione della Moldavia e dei P.P. missionari apostolici in quella provincia* a fost publicat prima dată de I. C. Filitti, *Un raport catolic despre Moldova la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în „Revista istorică”, iulie - septembrie 1926, p. 193-199 și retipărit în *Călători străini despre țările române*, vol. VII, volum îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1980, p. 390-398.

⁶ Cel mai vechi text românesc scris cu alfabet latin este cunoscut de asemenea și sub denumirea de *Cartea de cântece* sau *Psaltirea* lui Pavel Todorăși.

fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra, Budapest, 1911. Fragmentul *Todorescu* conține zece cântece religioase traduse din limba maghiară și probabil reprezintă o parte dintr-o carte de cântece calvină tipărită pentru românii care aderaseră la Reformă⁷. Importanța primului text literar românesc scris cu litere latine ne obligă să rezumăm principalele opinii exprimate în jurul acestei culegeri de cântece.

După părerea primilor editori ai cărții, textul ar fi un fragment dintr-o culegere de cântece de inspirație calvină. Sztripszky și Alexics susțin că originalul maghiar îndepărtat al textului românesc este antologia de cântece religioase publicată de Gergely Szegedi la Debrețin în 1562, din care mai multe imnuri au fost incluse apoi în alte cărți de cântece calvine sau unitariene⁸. Observând însă că trei cântece conținute în Fragmentul *Todorescu* nu apar în culegerea lui Szegedi, dar se regăsesc în alte opere similare, unul într-un gradual tipărit în Oradea în anul 1566 și în cartea de cântece atribuită lui Gönczi György (1592), iar altele două într-o *Carte de cântece* unitariană atribuită (greșit) lui Dávid Ferenc (1607 ediția a doua), Sztripszky și Alexics conclud că această culegere n-ar fi o traducere directă din cartea lui Szegedi, ci un fragment dintr-o antologie alcătuită cu precădere din cântece incluse în cartea episcopului unitarian mai sus menționat⁹. Anul imprimării cărții ar trebui plasat între 1570 și 1573. După cei doi cercetători, cartea ar fi fost tipărită în imprimăria lui Rudolf Hoffhalter din Oradea, iar autorul ei, un maghiar instruit care vorbea limba română (cu trăsături bănățene), ar putea să fi fost episcopul românilor calvinizați din Ardeal, Pavel Tordași¹⁰.

În studiul lor, Sztripszky și Alexics menționează că, după 1600, cântecele din antologia atribuită lui Pavel Tordași se regăsesc în culegerile de imnuri religioase și psalmi copiate la Hațeg de Sándor Gergely Agyagfalvi (1642) și la Sântămăria Orlea, Geoagiul de Jos, de Joan Viski (1697).

După apariția acestui studiu, numeroși autori s-au exprimat în privința așa-numitului *Fragment Todorescu*. Dintre contribuțiile mai importante, le amintim pe cele ale lui Nicolae Drăganu, în care se afirmă că textul n-ar fi fost tipărit la Oradea, ci la Cluj, în atelierul editorului sas Gáspár Heltai, și ar putea să reprezinte numai o tipăritură de probă a unui volum care în cele din urmă nu a mai fost publicat¹¹. Drăganu menționează, după o analiză lingvistică a imnurilor din *Cartea de cântece*, că traducătorului nu pare să fi fost român, dar după el editorii cărții probabil greșesc când bănuiesc că autorul ei ar fi fost însuși episcopul Pavel Tordași. Haina săsească-ungurească a textului, argumentează savantul ardelean, aparține mai degrabă tipografilor din atelierul tipografic lui Heltai¹².

Și după Carlo Tagliavini textul, din cauză formatului extrem de redus (numai patru file), este probabil doar o probă tipografică destinată unei subscrieri și imnurile conținute în el provin din mai multe cărți religioase maghiare¹³.

Ultima ediție filologică a *Fragmentului Todorescu* aparține lui Ion Gheție și, fără îndoială, reprezintă cel mai complet studiu dedicat acestei tipărituri¹⁴. În privința

⁷ Cf. Gheție, *Texte*, p. 261-263.

⁸ De fapt Sztripszky și Alexics se referă la a doua ediție a cărții lui Szegedi (1569), fiindcă toate exemplarele primei ediții s-au pierdut, cf. Sztripszky-Alexics, *Szegedi*, p. 131.

⁹ Cf. Sztripszky-Alexics, *Szegedi*, p. 129-132; Tagliavini, *Influences*, p. 40.

¹⁰ *Op. cit.* p. 137-139, 144.

¹¹ Cf. Drăganu, *Halici*, p. 124-126 și Gheție, *Texte*, p. 267.

¹² Drăganu, *op. cit.*, p. 125.

¹³ Tagliavini, *Influences*, p. 40.

locului și a datării textului, Gheție crede că acesta a văzut lumina zilei între 1571 și 1575 la Cluj, în tipografia lui Gáspár Heltai. Particularitățile lingvistice ale acestui document indică fără îndoială că textul a fost tradus de un român din Banat-Hunedoara și că ar fi fost destinat credincioșilor bisericilor calviniste din aceste zone¹⁵. După Gheție, traducătorul cântecelor calvine ar fi fost un român instruit, care cunoștea bine limba maghiară, originar dintr-unul din următoarele orașe: Lugoș, Caransebeș sau Hațeg¹⁶.

Altul este contextul cultural în care apare al doilea text românesc redactat cu litere latine în secolul al XVI-lea, adică Tatăl nostru, scris de marele logofăt moldovean Luca Stroici (1530-1610), publicat la Cracovia de savantul polonez Stanisław Sarnicki în 1594¹⁷. Boierul moldovean își făcuse studiile în Polonia și folosea des alfabetul latin în corespondența purtată în această limbă. Textul rugăciunii Tatăl nostru este transcris folosind litere latine și ortografie polonă, dar din când în când apar și unele cuvinte tipărite după obiceiul ortografic italian (de pildă *ceriu* scris cu /c/, și nu după modelul polonez cu /cz/)¹⁸. Prin acest text, Stroici a vrut să-i ofere lui Sarnicki o mostră de limbă românească.

În 1603, Hyeronimus Megiser publică la Frankfurt un alt Tatăl nostru scris în limba română cu caractere latine și ortografie parțial poloneză și parțial maghiară, în cartea *Specimen Quinquaginta diversarum atque inter se differentium linguarum, & dialectorum; videlicet, Oratio Dominica; et quaedam alia ex Sacris literis, totidem linguis expressa*¹⁹. Niciuna din cele două reproduceri ale Tatălui nostru nu are o legătură directă cu celelalte texte calvino-române. Textul lui Megiser va fi preluat în mai multe culegeri poliglote de Tatăl nostru începând chiar din secolul al XVII-lea. Dintre aceste reproduceri le amintim pe cele apărute în John Wilkins, *An Essay Towards a Real Character, and a Philosophical Language*, Londra, 1668, p. 435 și Thomas Lüdeken (pseudonimul lui Andreas Müller), *Oratio Orationum SS. Orationis Dominicae versiones praeter Authenticam ferè Centum eaeque longé emendatius quàm antehac, et è probatissimis auctoribus potius quàm prioribus Collectionibus Jamque singulae genuinis Linguae suae characteribus*, Berlin, 1680. În cartea lui Müller, în realitate, apar două versiuni românești ale Tatălui nostru transcrise cu litere latine: una, la pagina 38, ce corespunde cu câteva diferențe versiunii lui Megiser, cealaltă, la pagina 58, ce reproduce textul lui Stiernhielm din 1671 (vezi mai jos), dar, din greșeală, autorul indică versiunea românească drept „Vallica”, adică velșă²⁰.

¹⁴ Gheție, *Texte*, p. 259-264.

¹⁵ Gheție, *op. cit.*, p. 273-276.

¹⁶ *Op. cit.*, p. 279-282.

¹⁷ *Tatăl nostru* de Luca Stroici a fost publicat și studiat de diferiți autori, printre care: B. P. Hasdeu, *Luca Stroici, părintele filologiei latino-române*, București, 1864; E. Vîrtosu, *op. cit.*, p. 196-200; Gheție-Mareș, *Originile*, p. 167-168; Al. Niculescu-F. Dimitrescu, *Testi romeni antichi*, Padova, 1980, p. 32-34; F. Dimitrescu, *Corespondențe româno-polone în scrierea românească din sec. al XVI-lea*, în *Relații culturale româno-poloneze*, București, 1982, p. 63-70, republicat și în Florica Dimitrescu, *Dinamica lexicului românesc, ieri și azi*, Cluj-Napoca, Clusium - Logos, 1995, p. 65-72.

¹⁸ Cf. E. Vîrtosu, *Paleografia*, cit., p. 197; Gheție-Mareș, *op. cit.*, p. 167.

¹⁹ Cf. E. Coseriu, *Die rumänische Sprache bei Hieronymus Megiser (1603)*, în „Studii și Cercetări Lingvistice”, XXVI (1975), 5, p. 473-480, acum și în limba română în E. Coseriu, *Limba română în fața Occidentului. De la Genebrardus la Hervás. Contribuții la istoria cunoașterii limbii române în Europa occidentală*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1994, p. 32-44. â Alte trimiteri bibliografice în Piccillo, *Testi romeni*, p. 18-20.

²⁰ Cf. E. Coseriu, *op. cit.*, p. 64-71.

Tot la începutul secolului al XVII-lea apar alte două texte redactate cu litere latine care nu au nicio legătură culturală cu scrierile românești de inspirație calvină. Primul este predica ținută la Roma de Franciscus Lovas la 11 decembrie 1608 și păstrată în Biblioteca Vittorio Emanuele din capitala Italiei²¹. Sistemul ortografic folosit urmează modelul maghiar, cu anumite soluții împrumutate din ortografia italiană. Influența italiană este vizibilă și prin strecurarea în text a unor cuvinte provenind din această limbă; în rest manuscrisul ne consemnează anumite fenomene dialectale aparținând graiurilor din vestul Transilvaniei și Banat²².

Al doilea este din nou un Tatăl nostru publicat la Cassovia (Košice) în 1614 și cuprins în *Oratio Dominica Polyglottos. Vel. Pater Noster &c. In XXV lingvis Hebraică, szriacâ vek Chaldaică, Arabică, Aethiopică, Graeca, latină, & ex hac natis, Italică, Rhetică, Gallică, Hispanică, sardonica oppid. Communi; Valacchicâ: germanica cum aliquot dialectis, Belgică, Islandica, Anglica, Flandrica, Britanica: Ceculica, vel scythica & Hungarica: Turcica (Arabica, Persica, Tratarica) Illyrică vel Croatică, Bohemica, Polonica, Vandalică, Litvanica. Per Melchiorem Bocatium Cassovien. In lucem edita dedicata. Nobili & optimaē spei puero Melchiori Reinerio F. Cassoviae. Typis Ioannis Fischer anno M.DC.XIV.* Culegerea Tatălui nostru a lui Melchior Bocatius, spre deosebire de cea a lui Megiser, nu va avea niciun fel de ecou în Europa occidentală²³.

Prima carte calvină din secolul al XVII-lea scrisă în limba română folosind alfabetul latin și ortografia maghiară este o culegere de cântece religioase conținând 70 de imnuri sacre și câteva texte în proză și a fost copiată în 1642 de Sándor Gergely Agyagfalvi în Hațeg. Unele dintre aceste cântece reproduc fidel imnurile cuprinse în Fragmentul Todorescu²⁴. Manuscrisul nu prezintă o foaie de titlu, dar pe prima pagină putem să citim următoarea notă: „Symbolum Apostolicum/Volaco Sermone Translatum/In Hatszak Anno 1642 / 31. die Mensis Augusti; iar pe ultima pagină (124) stă scris: Anno 1642. die 9-bris/ În Hatszak Gregorius Sandor/Agyagfalvinus”. Din notele respective rezultă deci că Agyagfalvi a copiat acest manuscris în două luni și 5 zile în orașul Hațeg. Anumite fenomene lingvistice pe care le întâlnim în acest manuscris confirmă originea din Banat-Hunedoara a copistului²⁵. În această culegere de cântece religioase s-a folosit o variantă ortografică maghiară asemănătoare cu cea întâlnită în celelalte texte calvino-române din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Numele lui Sándor Gergely Agyagfalvi apare, împreună cu cel al altor autori calvino-

²¹ Scurtul text al lui Lovas este semnalat prima dată în Claudiu Isopescu, *O predică românească ținută la Roma în 1608*, în „Codrul Cosminului”, II-III, 1925-1926, p. 280-282.

²² Manuscrisul este analizat în G. Piccillo, *Predica românească ținută la Roma în 1608 de Franciscus Lovas*, în „Studii și Cercetări Lingvistice”, XXXII, nr. 2, 1981, p. 173-177. Originea bănățeană a lui Lovas este susținută și de I. Gheție, *Baza*, p. 305.

²³ Textul românesc a lui Melchior Bocatius apare în *Oratio Dominica polyglottos*, operă descrisă în A. Veress, *Bibliografia română-ungară. Români în literatura ungară și ungarilor în literatura română (1473 - 1478)*, volumul I, Cartea Românească, București, 1931, p. 67-68. Despre răspândirea operei lui Bocatius, cf. Coseriu, *op. cit.*, p. 58.

²⁴ Nu există o ediție critică a acestui text. Un studiu introductiv și unele fragmente ale manuscrisului apar în Stripszky-Alexics, *Szegedi*, p. 168-187. Părți ale manuscrisului au fost publicate și în Drăganu, *Halicji*, p. 89 și 91; în Drăganu, *Un manuscris*, p. 20; în Gheție, *Texte*, p. 336-342.

²⁵ Cf. Gheție, *Baza*, p. 305-309.

români, precum Halici, Fogarasi și Istvánházi, în registrul studenților Colegiului reformat din Aiud²⁶.

În 1648, este publicat la Alba Iulia, prin eforturile preotului calvin din Lugoj István Fogarasi, un Catehism destinat propagandei calviniste în rândurile românilor din Banat, intitulat: *CATECHISMVS /Atsaja ej Atsaja/ Summa Szau Meduha a ulujtej si á kredinciej Chrisztinaszkæ, kuprinsze en Entreberj, si Reszpuszurj szkurtae, si ku adeveretury den szkriptura szventæ enterite./ catechismus Latino, Ungarico, Walachicus Translatus operá ac Studio Stephani Fogarasi Symmistae Oppidi Lugas, anno 1647 die 18. decembris*²⁷. Sursa maghiară principală din care a fost tradus acest catehism este Catehismus Religionis Christianae, publicat în ediție bilingvă (latino-maghiară) în anii 1639, 1643 la Alba Iulia. În același timp, această operă de propagandă religioasă are multe puncte în comun cu așa-zisul Catehism calvinesc publicat, cu litere chirilice, prima dată în 1640, și retipărit în anul 1656 pentru a răspunde la criticile formulate de mitropolitul Varlaam în lucrarea sa cu caracter polemic tipărită la Mănăstirea Dealu în anul 1645 și intitulată *Cartea care se cheamă răspunsul împotriva catehismului calvinesc făcută de părintele Varlaam, mitropolitul Suceavei și arhiepiscopul Țării Moldovei*²⁸. O analiză oricât de superficială asupra limbii Catehismului din 1647 arată imediat un număr mare de elemente fonetice, morfologice și lexicale tipice ariei subdialectale din Banat-Hunedoara și o strictă relație cu celelalte texte calvino-române din secolul al XVII-lea²⁹, relație întărită de sistemul ortografic folosit, de numeroasele elemente lexicale de origine maghiară și de prezența diferitelor construcții sintactice inspirate probabil din această limbă în opera lui Fogarasi³⁰.

Tot inspirat de propaganda calvină este manuscrisul anonim păstrat la Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca, în fondul de carte al Colegiului Reformat și are codul R-1813. Volumul are 414 pagini, format în folio parțial redus, legat în carton și piele. O scurtă notă, transcrisă pe folie albă inserată de legător între copertă și începutul textului, arată că volumul a aparținut renumitului cercetător al limbilor fino-ugrice Gyarmathi Sámuel (1751-1830). Manuscrisul, care nu are nicio indicație cu privire la autor, la locul și anul redactării, conține 42 de cântece bisericești și 150 de psalmi. Această psaltirea are din punctul de vedere lingvistic și cultural o

²⁶ În acest registru se regăsesc numeroase nume de clară origine română precum: *Puy, Bogdan, Ficsor* (= Ficior), *Brencsanu, Gramma* etc. Despre istoria acestui colegiu, vezi F. Varó, *Bethlen Gábor Kollegiuma*, Aiud, 1903 și Zs. Jakó – I. Juhász, *Nagyenyedi diákok: 1662-1848*, București, Kriterion, 1979.

²⁷ În realitate acest titlu apare la pagina 7 a volumului și reprezintă o traducere a titlului în limba maghiară tipărit la pagina întâi: *CATECHISMUS/ Az az: / A keresztyény Vallasnak és Hütnek Rövid kérdéseken és feleleteken foglaltat szent írásbéli bizonyosagokkal meg-erősítettet summaja avagy veleje. Mellyet Deák és magyar nyelvből Olah nyelvre fordított. FOGARASI ISTVAN. Lugosi már az igasságot rész szerint meg-ismet Olah Magyar Ecclesiának lelki pásztora (...) Feievarat Nyomtattottot. Braşai Major Márton által 1648. Esztendőben.*

²⁸ Din prima ediție a *Catehismului calvinesc* nu s-a păstrat niciun exemplar; a doua ediție împreună cu așa-numitul *Scutul catehismușului cu răspuns din Scriptura Svântă împotriva răspunsului a două țări fără Scriptura Svântă* a fost republicată și cercetată în G. Barițiu, *Catehismulu calvinescu inpusu clerului si poporului romanescu sub domnia Georgiu Rákóczy I si II*, Sibiu, 1879. Pentru lucrarea mitropolitului Moldovei, vezi Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva catihismului calvinesc*, ed. critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, București, 1984.

²⁹ Vezi Tamás, *Fogarasi*, p. 22-35.

³⁰ Catehismul lui Fogarasi a fost republicat și studiat de Tamás, *Fogarasi*. Observații asupra unor aspecte lingvistice ale Catehismului apar și în Gheție, *Baza*, p. 305-309.

importanță deosebită, fiind o copie după o traducere din limba maghiară a renumitului *Psalterium Hungaricum* (1607) lui Albert Molnár. La rândul ei, cartea lui Molnár nu este altceva decât traducerea culegerii de psalmi "hughenoți" versificați în limba franceză de Clément Marot și Théodor de Bèze între 1538 și 1562 și ulterior traduse în limbă germană de Ambrosius Lobwasser în 1573³¹.

Manuscrisul românesc a fost descoperit în vara anului 1911 de Gh. Alexici la Biblioteca Colegiului Reformat din Cluj. Alexici a anunțat descoperirea manuscrisului într-un scurt articol, în care citim: „Tot în cursul verii anului 1911 am cercetat și biblioteca frumoasă a gimnaziului reformat din Cluj unde am dat de unicul «graduale» românesc (cvart mare, 422 fețe) scris în veacul al XVII-lea și folosit de românii calvini”³².

În anul următor (1912), Alexici a publicat o altă notă despre același manuscris: „[...] a doua traducere, scrisă tot cu litere latine și cu grafie ungurească (cvart, 422 fețe), (...) n-are însemnat anul și nici nu i se știe autorul. Până nu vom face studiile necesare, nu ne putem rosti asupra timpului; atâta însă ne încumetăm să zicem, că în niciun caz manuscrisul nu e mai tânăr de veacul al XVII-lea. Mai adăugăm că manuscrisul pe care îl botezăm «Codicele de Cluj» e unicul Graduale românesc cunoscut și se deosebește de traducerile calvinești cunoscute (Fragmentul Todorescu, Viski, Agyagfalvi etc), că e scris pentru un preot (predicator), ca să-l folosească pe când celelalte traduceri erau pe seama laicilor”³³. Succintele informații ale lui Alexici, care nu studiaseră manuscrisul, sunt, prin forța lucrurilor, imprecise.

Numai în 1936, prin meritul lui N. Drăganu, vom avea o descriere amănunțită a conținutului manuscrisului și o corectare a datelor prezentate de Alexici: „Cercetând manuscrisul descoperit și anunțat, dar nestudiat și nepublicat încă de Alexici, am constatat că nu este vorba de unicul graduale românesc complet cunoscut până acum, deci de singura carte de cântece ceremoniale reformate care ar îmbrățișa întregul ritual, fiind menită pentru preot (predicator) și cantor, ci de o carte de cântece și psalmi fără note, ca și cea din manuscrisul lui Viski, decât care nu este mai bogat, ci numai mai vechiu. În afară de aceasta, manuscrisul nu este cvart mare, ci în folio tăiat la legare și nu cuprinde 422 fețe, cum scrie greșit Alexici după fișa din catalogul liceului reformat din Cluj, ea însăși rezultatul unei paginării greșite făcute cu creionul de cineva ulterior”³⁴.

Opiniile exprimate de Drăganu au fost acceptate de C. Tagliavini, care a schițat și o încercare de comparație între mai multe texte româno-calvine. După Tagliavini, chiar dacă sunt foarte asemănătoare, copiile românești din Psaltirea lui A. Molnár n-au fost copiate una după cealaltă, ci ar reproduce independent o traducere a lui I. Fogarasi încă nedescoperită³⁵.

Nici după M. A. Gherman, nu există o filiație directă între cele trei copii românești ale Psaltirii lui A. Molnár (adică manuscrisul anonim despre care vorbim, Psaltirea lui J. Viski, și cea a lui Istvánházi), care ar deriva dintr-un original anterior anului 1640³⁶.

³¹ Cf. Clément Marot et Théodor de Bèze, *Les psaumes en vers français avec leurs mélodies*, facsimilé de l'édition genevoise de Michel Blanchier, 1562, ediție îngrijită de P. Pidoux, Genève, 1984; Tagliavini, *Influences*, pp. 45-46.

³² Alexici, *Însemnări*, p. 203-204.

³³ Alexici, *Codicele de Petrova*, p. 278-279.

³⁴ Drăganu, *Un manuscris*, p. 2.

³⁵ Tagliavini, *Influences*, p. 41.

³⁶ Gherman, *O psaltire*, p. 184.

Din punctul de vedere lingvistic în Psaltirea anonimă se întâlnesc numeroase fenomene dialectale care pot fi explicate prin dialectul vorbit în secolul al XVII-lea în Banat sau în ariile limitrofe acestei regiuni³⁷.

În anul 1666 apar alte două texte în limba română redactate cu caractere latine, care se despart de filonul calvino-român. Este vorba de 68 de cuvinte și 8 expresii românești traduse în limba latină, cuprinse în *De Regno Dalmatiae e Croatiae libri sex de Johannes Lucius în cartea a VI-a, capitolul al V-lea De Vlahis*; opera a fost tipărită prima dată la Amsterdam, în anul 1666, și apoi reeditată de mai multe ori³⁸.

În același an, savantul sibian Johann Tröster publica la Nürnberg, în lucrarea *Das Alt und Neu Teutsche Dacia*, la paginile 355-357, 24 de cuvinte și 25 de propoziții în limba română, traduse în latină și în germană. Ortografia utilizată pare să fie inspirată după modelul german cu unele soluții personale sau care trimit la tradiția maghiară³⁹.

Filologul suedez Georg Stiernhielm (1598-1672), în anul 1671, reproduce un Tatăl nostru transcris, folosind alfabetul latin, în limba română, împreună cu alte versiuni romanice ale acestei rugăciuni, la sfârșitul prefetei intitulată *De linguarum origine, în volumul consacrat traducerii din Ulfilas: D.N. / Jesu Christi /SS, /Evangelia ab Ulfila Gothorum in Moesia Episcopo Circa Annum à nato Christo CCCLX. Ex Graeco Gothicè translata, nunc cum parallelis versionibus, Sveo-Gothicâ, Norraenâ, seu Isladicâ et, vulgatâ*, edita Stockholm⁴⁰. Versiunea românească a Tatălui nostru a fost comunicată eruditului suedez, după cum au susținut A. Bitay și mai târziu E. Coseriu, de

³⁷ Pentru prima ediție filologică a acestui manuscris cf. Daniele Pantaleoni, *Texte românești vechi cu alfabet latin: Psalterium Hungaricum în traducerea anonimă din sec. al XVII-lea*, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2007 (în curs de apariție). Pentru o descriere amănunțită a ortografiei și a foneticii acestui text cf., *Particularități fonetice și ortografice într-un vechi manuscris din Banat*, „Analele Universității din Timișoara”, Seria științe filologice”, 2005, (în curs de apariție). Unele aspecte fonetice sunt discutate și în I. Gheție, *Africatele č și ġ în textele bănățene scrise cu litere și ortografie maghiară din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, „Limba Română”, XV, 1966, 1, p. 35 - 39; Idem, *Evoluția africatelelor č și ġ la fricative în Transilvania după 1700*, „Fonetica și dialectologie”, VI, 1969, p. 43 - 48; G. Piccillo, *Le affricate č e ġ nei testi banateani in alfabeto latino e ortografia ungherese (secoli XVI-XVII)*, „Revue de linguistique romane”, 2, 1994. Lexicul acestui manuscris a fost parțial analizat în studiul nostru *Contributo al lessico del romeno antico*, în *Studi Offerti ad Alexandru Niculescu dagli amici e allievi di Udine*, Udine, 2001, pp. 173-183.

³⁸ Glosele lui Lucius au fost publicate după ediția a doua din 1668 în Eugenio Coseriu, *Von Genebrardus bis. Hervás Beiträge zur Geschichte der Kenntnis des Rumänischen in Westeuropa*, Günter Narr Verlag, Tübingen, p. 129-130, ed. românească (vezi nota n. 19) p.135-137. Despre Lucius și teoria lui în privința originii latine a limbii române, vezi A. Armbruster, *Romanitatea Românilor. Istoria unei idei*, București, Editura Academiei, 1972, p. 161-163. Textul lui Lucius este publicat și analizat pe scurt în Piccillo, *Testi*, p. 30-34, unde se greșește data primei ediții (1668 în loc de 1666).

³⁹ Textul lui Tröster a fost reprodus în E. Coseriu, *op. cit.*, p. 137-139 (ediția română). Despre această operă și argumentele lui Tröster în sprijinul originii latine a românilor, vezi A. Armbruster, *op. cit.*, p. 177-179.

⁴⁰ Primele referiri sumare la acest text și o reproducere nu tocmai corectă apar în L. Șăineanu, *Istoria filologiei române*, București, 1895, p. 11; informații interesante și o transcriere (parțial greșită) sunt publicate în A. Bitay, *Un „Tatăl nostru” românesc într-o carte suedesă din 1671*, în „Revista istorică”, XXI (1935), p. 326-333. Mai târziu textul este reprodus și în G. Bonfante, *Sulla conoscenza della lingua romena in Europa*, în „Cahiers Sextil Pușcariu”, II, 1, 1953, p. 44-48, retipărit și în G. Bonfante, *Studi romeni*, Roma, 1973, p. 297-303. Un important studiu filologic, foarte bogat în informații istorice, este publicat de E. Coseriu, *Stiernhielm, die Rumänische Sprache und das Merkwürdige Schicksal eines Vaterunsers*, în „Romanica” 8 (1975), *Estudios dedicados a D. Gazdaru*, IV, La Plata, 1976, p. 7-23, acum și în română în E. Coseriu, *Limba română în fața Occidentului*, p. 45-63, ediție din care am cules majoritatea informațiilor reproduse în această notă. Transcrierea textului și o scurtă analiză ortografică se pot găsi în Piccillo, *Testi*, p. 35-37.

savantul român Nicolae Spătarul Miclescu (1638-1708), care a locuit în Stockholm între 1666 și 1667⁴¹.

Celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea îi aparține un manuscris intitulat *Dictionarium Valachico Latinum*, astăzi mai bine cunoscut și sub denumirea de Anonimus Caransebesiensis⁴². Este vorba de un glosar manuscris româno-latin, redactat cu ortografie maghiară, care conține aproximativ 5500 de cuvinte. Particularitățile lingvistice ale acestui manuscris arată că a fost scris în Banat. Problema paternității dicționarului, pentru mult timp atribuită în mod greșit poetului Mihail Halici junior, a fost rezolvată de regretatul profesor Francisc Király, care a demonstrat convingător că *Dictionarium Valachico Latinum* a fost scris de Mihail Halici senior⁴³. Aceluiași Halici-tatăl i-au fost atribuite anumite fragmente din psalmii biblici și acestea transcrise cu ortografia maghiară în jurul anului 1640⁴⁴. *Dictionarium Valachico Latinum* prezintă o deosebită importanță lingvistică, datorită numeroaselor cuvinte arhaice sau de uz regional, care permit schițarea unui portret exhaustiv al lexicului folosit în Banat în secolul al XVII-lea.

Între mărturiile din trecut despre folosirea alfabetului latin, deși ele nu constituie niște texte autonome propriu-zise, merită amintite cele cinci zapise, foarte asemănătoare între ele, iscălite de Ilinca, fata lui Pătrașcu Vodă și nepoata lui Mihai Viteazul, în Țara Românească între 1641 și 1660. În însemnarea din 1656, de pildă, putem citi: „ieu Ilinka fatalu (sic) pâtrasko Vodâ, mărturisâsk si ku stire nostrâ ieste acasta [sic] tokmâla”⁴⁵.

Din a doua jumătate a anului 1600 datează și primul text în limba română care depune mărturie despre opera de prozelitism catolic făcută de franciscanii italieni în Moldova. Este vorba de *Katekismo Kriistinesko* a lui Vito Piluzio publicat la Roma în 1677 și redactat folosind un sistem ortografic „mixt” maghiar-italian-polonez⁴⁶.

⁴¹ Cf. E. Coseriu, *op. cit.*, p. 51-54.

⁴² Dicționarul cu pricina a cunoscut și alte denumiri: descoperitorul lui, B. P. Hasdeu, de pildă, îl va „boteza” *Anonimus Lugoshiensis*, iar L. Tamás va folosi numele de *Anonymus Banatensis* cf. TEW, p. 5.

⁴³ De *Anonymus Caransebesiensis* s-au ocupat mai mulți autori. Dintre diferitele studii amintim: B. P. Hasdeu, *Anonymus Lugoshiensis. Cel mai vechi dicționar al limbei române, după manuscriptul din biblioteca universității din Pesta*, în „Columna lui Traian”, VI, 1884, p. 406-429; Gr. Crețu, *Anonymus Caransebesiensis. Cel mai vechi dicționar al limbei române, după manuscrisul din biblioteca Universității din Pesta*, în „Tinerimea română”, 1, 1898, p. 320-380; Drăganu, *Halici*, în „Dacoromania”, p. 77-168; F. Király, *Din istoricul*. Despre atribuirea paternității manuscrisului lui Halici senior (cf. volumul lui Király menționat anterior), au fost exprimate critici care au fost adunate în Gh. Chivu, *Din nou despre Anonymus Caransebesiensis. În așteptarea editării textului*, în LR, XXXVIII, 2, 1989, p. 133-140. Recent a apărut un amplu studiu filologic postum al lui F. Király dedicat acestui dicționar, însoțit de o reproducere a originalului și de un indice alfabetic al cuvintelor: *Mihail Halici –Tatăl, Dictionarium Valachico-Latinum [Anonimus Caransebesiensis], Studiu filologic și indice de cuvinte de Francisc Király*, ediție îngrijită de Alexandru Metea și Maria Király, Timișoara, Editura First, 2003.

⁴⁴ Cf. Drăganu, *Halici*, p. 86.

⁴⁵ Despre aceste scurte, dar foarte interesante texte, cf. E. Virtosu, *Paleografia, cit.*, p. 200-201.

⁴⁶ Cf. C. Tagliavini, *Alcuni manoscritti romeni sconosciuti di missionari cattolici italiani in Moldavia (sec. al XVIII-lea)*, în „Studi romeni”, VI, 1929-1930, p. 43; G. Piccillo, *Note sulla „lingua valacha” del Katekismo Kriistinesko di Vito Piluzio (1677)*, în „Revue de Linguistique Romane”, t. 44, 1980, pp. 123-133. Acestui curent îi aparțin și alte texte catolice redactate de misionari italieni precum *Katekismo Krestinesku* al lui Silvestru Amelio sau operele lui Antonio Maria Mauro, de care nu ne ocupăm deoarece sunt publicate după anul 1703. Pentru aceste lucrări, vezi Piccillo, *Texte*, p. 72-88 și bibliografia aici citată. O foarte bună sinteză despre prezența misionarilor catolici în Moldova, însoțită de numeroase trimiteri bibliografice, se găsește în Teresa Ferro, *I missionari cattolici in Moldavia*, Cluj, Clusium, 2005 și în idem,

În anul 1674, la Basel se publică, într-un volum omagial dedicat savantului transilvan Francisc Páriz Pápai, o odă cu următorul titlu: *Carmen primo et uni-genitum. Linguae Romano-Rumanae, Fortuna et Auspiciis Impemetrabilis dacici Argonautae, Domini FRANCISCI PARICII, Papensis &ct Veteris oculissimique in Illustri Enyedina, Haliciastri: natum. Praenobilis*⁴⁷. Scurtul text poetic, scris în limba română folosind ortografia maghiară, este semnat de „Michael Halicius, Nob[ilis] Romanus Civis de Cáránsebes”. De data aceasta este vorba de Mihail Halici Fiul, foarte bun prieten cu Páriz Pápai și autor al mai multor ode ocazionale în limba latină. Această compoziție reprezintă una dintre primele încercări poetice ale literaturii române⁴⁸.

În anul 1677 Miron Costin scrie în limba poloneză *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei (Chronika ziem Moldawskich y Multanskich)*, în această operă savantul moldav transcrie, prin ortografia poloneză, mai multe cuvinte românești pentru a demonstra originea latină a acestei limbi⁴⁹.

O altă importantă culegere de compoziții poetice, intitulată *Hecatombe sententiarum Ovidianarum, Germanice Imitatarum* a fost publicată la Sibiu în 1679 de nobilul sas Valentin Franck von Franckenstein (1643-1697). Această carte include o serie de maxime și de versuri în mai multe limbi (în latină, germană, dialectul săsesc, maghiară și română), din care 78 sunt scrise cu alfabetul latin în românește (printre acestea se evidențiază maximele lui Ovidiu și o poezie de Simon Dach)⁵⁰.

În 1684, istoricul prusac Christoph Hartknoch (1644-1687), în opera *Alt-und Neues Preussen* (Frankfurt, Leipzig), pentru a aduce argumente în favoare latinității românilor, reproduce un Tatăl nostru în limbă română, procurat, probabil de la un

Cattolicesimo e azione missionaria nelle terre del basso Danubio. L'Occidente alla scoperta del vicino oriente europeo tra i secc. XVII-XVIII, în „Il bianco e il nero”, Udine, 3, 1999, p. 79-93.

⁴⁷ Titlul acestui volum este: *Vota solennia quae Nobilissimi et Clarissimi Viri D. Francisci Parisz de Pápa Transylvano-Ungari Honoribus Doctoralibus ab Amplissimo medicorum in perantiqua Universitate Basiliensi Ordine, suo merito decretis eiusdemque Amplissimi Ordinis consensu a Magnifico Excellenssimo. Experientissimoque Viro D. Joh. Henrico Glasero Philos. Et Med. Doctore, Anatom. Et Botanices Professore P. Celeberrimo, Brabeuta rite designato Anno MDCLXXIV. XX. Octobris. Collatis Gratulabundi addiderunt Praeceptores, Fautores, Amici. Basileae, Imprimebat Joh. Rodolphus Genathius. Ulterior, oda va fi reprodusă în volumul *Succinta Medicorum Hungariae et Transylvaniae Biographia*, Leipzig, 1774, p. 127-128; cf. Drăganu, *Halici*, p. 105-107.*

⁴⁸ Oda a fost publicată în G. Bariț, *Cele dintâi versuri hexametre și pentametre în limba română*, în „Foaie pentru Minte, Inimă și Literatură”, 10, 1847, 2; T. Cipariu, *Elemente de poetică*, Blaj, 1860, p. 135; A. Pumnul, *Lepturariu rumânesc*, t.III. Vienna, 1862-1865, p.67-68; B. P. Hasdeu în „Columna lui Traian”, 1883, p. 413-414; Gaster, *Chrest.* I, p. 216; în privința vieții și operei lui M. Halici, cf. Drăganu, *Halici*, p. 78-168; considerații asupra metricii acestor versuri sunt dezvoltate de Gáldi, *Introducere*, p. 93-94.

⁴⁹ Cf. Marinella Lőrinczi, *Scrittura del romeno con ortografia latino-polacca nella "Chronica" di M. Costin*, „Annali della Facoltà di Magistero”, Cagliari, VII, 1983, pp. 131-170.

⁵⁰ Cf. N. Docan, *Lucrări de versificație românească publicate de un sas în veacul al XVII-lea*, în „Arhiva”, 12, 1901, 5-6; E. Hajek, *Die Hecatombe sententiarum Ovidianarum Germanice imitatarum des Valentin Franck von Franckestein*, Sibiu, 1923 și atenta recenzie a lui C. Lacea, în „Dacoromania”, III, p. 900-905. Vezi și N. Marinescu, *Cea mai veche traducere din limba latină în românește*, în „Revista Clasică”, IV, 1932-1933, p. 292-294. Pentru anumite observații asupra metricii utilizate de von Franckenstein, cf. Gáldi, *Introducere*, p. 95. În fine, pentru relațiile dintre Halici și nobilul saxon trimitem la Drăganu, *Halici*, p. 97-101. Amintim în treacăt că, în volumul *Brevicolus originum nationum et praeicipue Saxanicae in Transylvania*, Sibiu 1696, savantul comite sas va susține argumentat, între altele, și originea latină a românilor; cf. Armbruster, *op. cit.*, p. 216-217.

student sas⁵¹. Din punctul de vedere al ortografiei, dincolo de mai multe forme aberante, se pare că modelul de bază este cel german, cu anumite soluții împrumutate din maghiară și latină.

Respectând tot ortografia maghiară, Ștefan Petrovay, român originar din Maramureș, a copiat, în 1685, un cântec de dragoste, intitulat *Kentek rumnyeszck de dragoste szkrisz*, cinci versuri dintr-o poezie populară în limba română și un ocinaș românesc (*Tatăl nostru*). Cântecul românesc este o traducere a unei Canțone de dragoste maghiară compusă la Sibiu, în anul 1660, și păstrată în Codicele Mátray. Primele 16 versuri ale Canțonei de dragoste se regăsesc într-o antologie de cântece ungurești din veacurile al XVI-lea și al XVII-lea, numită *Vásárehely daloskönyv (Cartea de cântece Vásárehely)*⁵². După Alexics, maramureșeanul Petrovay n-ar fi autorul traducerii, ci numai un copist, deoarece în text se regăsesc multe fenomene lingvistice tipice pentru regiunea bănățeană. Filologul român crede că autorul traducerii originale a acestui cântec trebuie să fi fost un român calvin, fiindcă versiunea Tatălui nostru este aproximativ identică cu cea a lui I. Viski, iar limba cântecului de dragoste seamănă cu cea folosită în alte texte româno-calvine (Agyagfalvi, Fogarasi etc.)⁵³. Aceste concluzii sunt puse sub semnul îndoielii de N. Drăganu, care formulează două ipoteze: traducerea ar putea aparține unui sas din Sibiu (unde s-a scris și originalul maghiar), chiar lui Valentin Franck sau, dacă anumite fenomene lingvistice pot să fie explicate numai prin graiul bănățean, ar trebui să ne gândim în primul rând la Mihail Halici fiul, pentru că în jurul anului 1660 se găsea chiar la Sibiu, unde i se cunoșteau, în mediile academice, propriile înclinații poetice⁵⁴.

Un alt manuscris anonim foarte important, scris cu ortografie maghiară și datând de la sfârșitul secolului al XVII-lea, este *Lexicon Marsilianum*⁵⁵. Este vorba de un glosar trilingv (latin, român, maghiar), conținând circa 2400 de cuvinte plus numeralele de la unu la o sută.

Textul a fost descoperit și studiat în detaliu de Carlo Tagliavini, care atribuie opera unui sas sau, în orice caz, unui german care, pe la sfârșitul secolului al XVII-lea, locuia în zona Făgetului⁵⁶. Opera are o deosebită importanță lingvistică, în primul rând pentru numeroasele elemente lexicale arhaice sau regionale, dar și pentru prezența unor fenomene fonetice foarte interesante.

Printre actele contelui Marsili (v. nota 39), tot Tagliavini a descoperit și un alt scurt glosar, de data aceasta italo-român, compus din circa 200 de cuvinte. Textul poartă titlul *Nomi per la lingua valacca* și este împărțit pe trei coloane; prima conține cuvintele italiene, a doua traducerea lor în română redată cu slove chirilice, iar a treia transcrierea gloselor românești cu caractere latine (ortografia folosită este, în general, cea italiană).

⁵¹ Cf. Ion Mușlea, *Un „Tatăl nostru” necunoscut (1684)*, în „Dacoromania”, IV, (1924-1926), 1, p. 964-967; Armbruster, *op. cit.*, p. 166-167.

⁵² Cf. Alexics, *Codicele de Petrova*, p. 278-293; Drăganu, *Halici*, p. 101-105; Gáldi, *Introducere*, p. 94-95.

⁵³ Alexics, *op. cit.*, p. 279, 291-292.

⁵⁴ Cf. Drăganu, *op. cit.*, 104-105.

⁵⁵ Această denumire se datorează faptului că glosarul a fost găsit printre manuscrisele contelui Ferdinando Marsili.

⁵⁶ Cf. Tagliavini, *Lex. Mars.*, p. 185.

În opinia lui Tagliavini și a altor cercetători, manuscrisul a fost redactat de Stolnicul Constantin Cantacuzino și ar data de la sfârșitul secolului al XVII-lea⁵⁷.

Tot spre sfârșitul secolului al XVII-lea a apărut și manuscrisul care conține *Psaltirea* lui János Viski. Manuscrisul lui J. Viski este păstrat în Biblioteca Academiei Române din Cluj și este catalogat sub cota R 1831. Volumul măsoară 10 X 16,5 cm., este legat în piele și are 413 pagini. Copistul a transcris titlul lucrării la pagina a treia a manuscrisului: *A luj SVENT DAVID Kraj SI PROROKul o szutyte si csincs dzecs de SOLTARI Kari au Szkrisz ku menile luj VISKI JANOS en BOLDOGFALVO 1697*. La sfârșitul Psaltirii (pagina 319) apare următoarea notă: „Szversitul Soltarelor, kezedettem irni Boldogfalván elvégeytem All Gyogyon 1697: Die VI Augusti reggel Viski János mp” (adică: „Sfârșitul psaltirilor, am început să le scriu la Sântămăria Orlea și le-am terminat la Geoagiu în 6 august dimineața”). Acest volum conține, de fapt, o copie a Psaltirii lui A. Molnár tradusă din limba maghiară în română, 35 de cântece calvine și alte texte religioase transcrise în limba română folosind ortografia maghiară și, într-un caz, utilizând alfabetul chirilic. Cum a fost semnalat de C. Tagliavini, în cartea lui Viski apar și unele cântece latine medievale traduse din limba maghiară în română, dintre ele merită să amintim prima versiune română a imnului *Dies Irae* lui Tommaso da Celano, tradusă după versiune maghiară *Az nap el jő nagy haraggal*⁵⁸

Manuscrisul a fost descoperit pentru prima dată de G. Silași în anul 1872⁵⁹. În prezentarea făcută, Silași a evidențiat că manuscrisul conținea o traducere a Psaltirii calvine a lui Molnár și că Viski trebuia să fie numai copistul volumului și nu traducătorul, mai ales că, după filologul român, cunoștințele lui de limbă română nu erau foarte bune. După Silași, Viski ar fi copiat textul dintr-un manuscris chirilic pentru a-l folosi în misiunea lui de predicator calvin lângă Hațeg. Prezentarea manuscrisului se termină cu un studiu dedicat lexicului manuscrisului și cu publicarea psalmului XXX și a două cântece religioase⁶⁰.

Câțiva ani mai târziu, B. P. Hasdeu va face unele adăugări la observațiile formulate de Silași: „Ceea ce a scăpat din vedere d-lui Silași, este că însuși numele scriitorului în chestiune indică o localitate, probabil aceea de unde se trăgea el însuși, sau cel puțin familia sa. Viski, cu postfixul ungiuresc adjectival -i, însemnează «din Visca». Ei bine, peste Carpați se află numai trei sate românești numite Vișca, din care două în Țara Hațegului. În acest mod, dacă nu prin locul unde trăia, încă prin origine, Ioan Viski era hațegan sau lugojan, una din două»⁶¹.

⁵⁷ Cf. Tagliavini, *Un frammento di terminologia italo-romena ed un dizionarietto geografico dello Stolnic Constantin Cantacuzino*, în „Revista filologică”, I, 1927, p. 167-184; G. Piccillo, *A proposito del Ms. romeno Marsili 61 attribuito allo Stolnic Constantin Cantacuzino (sec. XVII)*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XXXII, 1981, nr. 5, p. 503-519; R. Padalino, *Il Manoscritto rumeno Marsili 61: questioni grafiche e paternità del testo*, in “Quaderni della Casa Romana di Venezia” Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica, 2, 2003, pp. 120-135.

⁵⁸ Cf. Tagliavini, *Influences*, p. 42 și D. Pantaleoni, *Note sulla prima traduzione romena del Dies Irae*, *Analele Universității din Timișoara*, Seria științe filologice, XLII-XLIII, 2004-2005, p. 249-269.

⁵⁹ Vezi Silași, *Psaltirea calviniano-romana*.

⁶⁰ Silași, *op. cit.*, p. 141-142. Un alt studiu lexical, care însă vizează numai elementele de origine maghiară din manuscrisul lui Viski, a fost publicat de Gr. Moldován în „Ungaria”, I, 1892, p. 98-100, p. 141-142, unde au fost reproduși și psalmii nr. 72 și 82.

⁶¹ B. P. Hasdeu, *Anonymus Lugoshiensis. Cel mai vechi dicționar al limbei române, după manuscriptul din biblioteca universității din Pesta*, în „Columna lui Traian”, VI, 1884, p. 406-429. În realitate, din cercetările realizate se pare că familia nobilă Viski ar fi originară din județul Cluj și din vechiul comitat

O nouă descriere a manuscrisului a fost publicată de H. Sztripszky și Gh. Alexics în lucrarea lor dedicată *Fragmentului Todorescu*. Cei doi savanți s-au ocupat mai ales de partea a doua a manuscrisului, adică cea care conține cântecele religioase. H. Sztripszky și Gh. Alexics au demonstrat că 20 din cântecele care apar la Viski apar și în manuscrisul lui Agyagfalvi (1642) și că unul era comun cu cele tipărite în *Fragmentul Todorescu*⁶². Și alți cercetători au făcut unele comparații între manuscrisul lui Viski și alte lucrări calvino-române, fie în ceea ce privește psalmii, fie în legătură cu celelalte texte ale manuscrisului⁶³.

N. Drăganu a confruntat fragmentele psalmilor nr. 1 și 13 copiate de Mihai Halici senior cu respectivii psalmi ai lui Viski și a comparat traducerea cântecului maghiar *Vedd el Úristen, rolunk haragodat*, care apare în acest manuscris, în Agyagfalvi și în *Fragmentul Todorescu*, demonstrând marea lor apropiere⁶⁴.

O comparație similară a fost realizată de Tagliavini care, în ceea ce privește psalmii, a exclus că lucrarea lui Viski ar fi o copie după Psaltirea anonimă cercetată de noi⁶⁵.

Lajos Tamás a publicat versiunile celor Zece porunci din lucrările lui Agyagfalvi, Fogarasi și ale lui Viski notând o mare asemănare mai ales între ultimele două variante citate⁶⁶.

Considerații despre similitudini și deosebiri între versiunile psalmilor lui Halici, Viski, Istvánházi și ale anonimului din 1660 au fost publicate de M. A. Gherman, care exclude o filiație directă între aceste texte⁶⁷.

Din punct de vedere lingvistic, textul lui Viski prezintă mai multe elemente tipice pentru zona subdialectală din Banat-Hunedoara. Elementele maghiare sunt destul de numeroase și se regăsesc des numai în celelalte texte calvino-române⁶⁸.

Folosindu-ne de informațiile publicate în cercetări anterioare și de date noi, vom încerca să conturăm un portret al lui János Viski. În primul rând se pare că Viski nu a fost român, ci ungar⁶⁹.

O informație aproape inedită ne arată că János Viski, în același an în care a copiat Psaltirea lui David menționată, era preceptorul lui Balogh Maté, fiul nobilului

---

Szolnok-Doboka, cf. I. Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, vol XII, Pest, 1865, p. 21-214; B. Kempelen, *Magyar nemesi családok*, vol XI, Budapest, 1932, p. 119. Este probabil ca numele acestei familii să provină din toponimul maramureșean *Visca*, cf. M. Kézmer, *Régi magyar családnevek szótára XVI-XVII század*, Budapest, 1993, p. 1147-1148.

⁶² Cf. Sztripszky-Alexics, *Szegedi*, p. 187-197 și 198-210.

⁶³ Dincolo de textele pe care le vom cita, vrem să amintim că un număr din psalmii lui Viski (40, 49, 50, 90, 136) au fost publicați în Bianu, *Psaltirea în versuri întocmită de Dostoiteu mitropolitul Moldovei 1671-1686*, București, 1887, p. XLI-XLVIII.

⁶⁴ Drăganu, *Halici*, p. 86-87 și p. 90-91.

⁶⁵ Tagliavini, *Influences*, p. 41-42, 47.

⁶⁶ Tamás, *Fogarasi*, p. 39-41.

⁶⁷ Gherman, *O psaltire*, p. 182-184, 190-191.

⁶⁸ O descriere lingvistică a primelor 10 cântece ale manuscrisului apare în D. Pantaleoni, *Testi calvinisti di Banato e Transilvania*, tesi di laurea, Università degli Studi di Udine, a.a. 1993-94, p. 161-213. Anumite fenomene dialectale prezente în limba lui Viski și în alte texte sunt analizate în I. Gheție, *Africatele č și ġ în textele bănățene scrise cu litere și ortographe maghiară din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, cit.; Idem, *Evoluția africaterelor č și ġ la fricative în Transilvania după 1700*, cit.; G. Piccillo, *Le affricate č e ġ nei testi banateani in alfabeto latino e ortografia ungherese (secoli XVI-XVII)*, cit.

⁶⁹ Această opinie a fost susținută și de G. Siliși, *Psaltirea calviniano-română*, p. 142; Sztripszky-Alexics, *Szegedi*, p. 190; vezi și Șt. Meteș, *Istoria Bisericii românești din Transilvania*, vol I (până la 1698), ed. II, Sibiu, Ed. Librăriei Arhidiecezane, 1935, p. 395.

maghiar Balogh László din Pestișiu Mare (jud. Hunedoara). Pentru Balogh László, Viski va copia, la Geoagiul de Jos, un manuscris în limba maghiară, unde este reproducă un fel de antologie de versuri, între care și o compoziție cu care același Balogh răspunde la o satiră scrisă de Mihály Görgely împotriva lui Coccejus⁷⁰. Din notele transcrise de Viski în acest manuscris aflăm că el termină copierea în data de 3 august 1697, adică numai cu trei zile înainte de a încheia transcrierea Psaltirii în limba română.

Dar cine a fost János Viski ? Din datele culese aflăm că între 1712 și 1719 există un preot calvinist numit Viski János la Satu Mare, care, tot în anul 1719, devine arhipăstor la Sighet⁷¹. Din altă sursă, descoperim că acest Viski a studiat la Gimnaziul reformat din Cluj-Napoca și că a murit în anul 1734. Într-adevăr, în registrul elevilor din școala clujeană, se pot citi următoarele: „Academias salutavit, primum pastore Szigethiensis, deinde Claudiacus factus ubi supremum diem obivit, Anno 1734”⁷².

Tot datele cuprinse în registrul elevilor de la Gimnaziul reformat din Cluj ne arată că a existat și un Joannes Viski, care ar putea să fie chiar autorul nostru, mai ales că lângă nume a fost adăugată următoarea notă: „Academias salutavit et redux past. Hunyad”⁷³.

Din datele examinate reiese că, probabil, János Viski, originar din zona Hunedoara, a studiat la Gimnaziul reformat din Cluj și că, apoi, s-a întors ca pastor pe meleagurile natale unde va deveni preceptor al familiei nobile Balogh.

Cel mai vechi text administrativ cunoscut scris cu alfabet latin apare în Ardeal și datează din 1701. Este vorba de un decret emis de împăratul Leopold referitor la unirea românilor la confesiunea (greco)catolică. Textul, redactat în formă de scrisoare folosind ortografia maghiară, a fost tradus poate de iezuitul Ladislau Baranyai, activ, în vremea respectivă, în Ardeal pentru a sprijini uniunea românilor cu Roma⁷⁴. Folosirea alfabetului latin pentru un act laic sugerează că, la începutul secolului al XVIII-lea, scrisul cu litere chirilice nu putea fi singurul sistem ortografic folosit de românii din Ardeal.

În 1703, la numai șase ani după ce Viski copiasse *Psaltirea* lui A. Molnár tradusă în limba română la Sântămăria Orlea și la Geoagiu, tot în aceeași regiune, mai precis la Râu de Mori, apare o nouă copie a *Psaltirii*, tot în limba română, folosind, de asemenea, ortografia maghiară.

Manuscrisul, conservat actualmente în Fondul unitarian al Bibliotecii Academiei, Filiala din Cluj-Napoca, sub cota 379/a-b, cuprinde 360 de pagini format 18 x 11 cm, iar legătura din carton și cotorul din piele sunt contemporane.

Pe prima pagină apare și titlul cărții: *SOLTARILYE A LUJ SFUNT DAVID KRAY SI PROROK Szkrisze ku asutoria luj Dumnyetzou, in Riu de Mori. Anno nostri*

⁷⁰ Fragmente din manuscris și unele informații privind autorii menționați (Balogh, Gergely și Viski) apar în *RMTK-XIV*, p.90-91, 828-831; în acest volum se publică și un facsimil al paginii de titlu a manuscrisului „maghiar” al lui Viski (*op. cit.*, p. 984). O descriere a manuscrisului cu pricina se găsește și în B. Stoll, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája* (1565-1840), Budapest, 1963, p. 96.

⁷¹ Cf. M. Sarakadi Nagy, *Szatmár-németi szabad király város egyházi és polgári története*, Szatmár, 1860, p.170.

⁷² Cf. G. Alexici, *Date pentru biografia unor scriitori români calvini*, în „Revista Teologică”, 1916, 4-6, p. 77.

⁷³ Cf. G. Alexici, *op. cit.*, p. 77, unde sunt menționați și alți studenți cu numele Viski (Martinus, Stephanus etc.).

⁷⁴ Manifestul lui Leopold I este reproduc cu trimiteri bibliografice ulterioare în A. Veress, *op. cit.*, p. 147-149.

Iesus Christi 1703. In kurtyá sinsztyityi Supunyeszi Kendeffi Janosje gyelá Styéfán Istvánházi.

Sub numele Istvánházi, o altă mână a adăugat și anul 1769. Putem să presupunem că aceasta este data la care manuscrisul a intrat în Biblioteca Colegiului Unitarian din Cluj. La pagina 2, au fost transcrise niște fragmente din psalmi și fraza în limba latină „Qui canit ore psallit corde”.

Prima parte a manuscrisului cuprinde traducerea, de fapt o copie, a Psaltirii lui A. Molnár în românește. Textul prezintă numeroase lacune, lipsind integral următorii psalmi: 20-22, 27-29, 31, 35, 41, 43-49, 52-56, 58-60, 64, 69-71, 73, 78, 79, 82, 83, 85, 87, 89, 91, 93, 96, 97, 101, 102, 104-115, 117, 118, 120-128, 135, 137, 140, 144-149, dintr-un total de 71 de psalmi. Alte lacune apar și în cuprinsul psalmilor, de pildă la psalmul CXIX lipsesc ultimele 12 strofe, la psalmul IX, versurile 53-56, la numărul XI, versurile 30-31 etc.

Între paginile 287 și 297 a fost transcris un index al psalmilor. Partea a doua a manuscrisului cuprinde o serie de texte de inspirație calvină (rugăciuni, cântece religioase și fragmente ale unei predici).

Manuscrisul lui Istvánházi, și astăzi foarte puțin cunoscut, a fost semnalat prima dată în 1907 în revista „Ungaria”, dar prima descriere a textului va apărea abia în 1973, datorită lui M.A. Gherman⁷⁵.

În acest studiu, Gherman oferă o scurtă descriere a cuprinsului manuscrisului și confruntă anumite pasaje ale psaltirii lui Istvánházi cu versiunile lui Viski și cu cele din manuscrisul cercetat de noi. Concluziile cercetătorului din Cluj sunt: „1. Nu există o filiație directă între cele trei manuscrise – niciunul nu este copia vreunuia din celelalte două. 2. Putem presupune că există o traducere mai veche, anterioară anului 1640, an în care Nicolae Drăganu datează fragmentele din manuscrisul lui Halici. 3. Diferențele existente între Viski și Istvánházi, scrise la interval de 10 ani și în sate aflate la numai câțiva kilometri distanță unul de altul (Râu de Mori și Sântămărie), ne sugerează ca probabilă o circulație de tip folcloric, asemănătoare celei a cântecilor populare, în care trecerea de la o variantă la alta nu s-a făcut neapărat prin copiere, ci și prin circulație orală”⁷⁶.

Gherman va repeta aceste opinii și într-un articol consacrat formei metrice a traducerilor române din Psaltirea lui A. Molnár: „În faza actuală a investigațiilor nu se poate afirma decât că manuscrisele cele mai vechi (fragmentul lui Mihail Halici - tatăl și Graduale) sunt mai apropiate de ceea ce va fi fost traducerea inițială, cele mai recente (Viski, Istvánházi) aducând – mai ales cea din urmă – o evidentă deteriorare a textului poetic. Cert este că niciuna dintre ele nu reprezintă o traducere originală, așa cum s-a afirmat uneori”⁷⁷.

Din punct de vedere dialectal, trebuie menționat că limba manuscrisului se deosebește în mod clar de celelalte texte calvino-maghiare cunoscute și, dincolo de locul

⁷⁵ Cf. Gherman, *O psaltire*, p. 179-181. Din acest articol am extras știrea cu privire la prima semnalare din revista „Ungaria” pe care, din păcate, n-am putut s-o verificăm.

⁷⁶ Gherman, *op. cit.*, p.184.

⁷⁷ Gherman, *Versificația*, p. 182.

unde a fost copiat (Râu de Mori, Țara Hațegului), graiul lui Istvánházi arată unele particularități care se regăsesc mai degrabă într-o zonă cuprinsă între Alba Iulia și Aiud⁷⁸.

În studiile lui Gherman nu apar informații biografice privitoare la Ștefan Istvánházi. În această privință putem să formulăm din partea noastră niște ipoteze despre acest autor. În primul rând, Istvánházi, conform construcției tipice a numelor de familie în limba maghiară, înseamnă "din Istvánháza". Istvánháza este un mic sat nu departe de Aiud, a cărui denumire în limba română este Iștihaza, deci putem presupune că, dacă nu chiar autorul nostru, cel puțin strămoșii săi provin din acest sat.

În volumul *Régi magyar családnevek szótára* al lui M. Kázmér se menționează patru persoane cu acest nume, una dintre ele chemându-se Stephanus Istvánházi. Numele Stephanus Istvánházi este trecut în anul 1691 în registrul studenților de la Colegiul Bethlen din Aiud. Lângă nume apare o scurtă, dar foarte prețioasă, notă: „Ductus ad pastorem Malomvizinum”⁷⁹.

Malomvíz nu este altceva decât denumirea în limba maghiară a oiconimului Râu de Mori, localitatea unde Istvánházi a copiat manuscrisul în 1703.

Dacă analizăm informațiile pe care Istvánházi însuși le adnotează la pagina 1 din manuscris, aflăm că el a lucrat la acest text „In kurtyá sinsztyityi Supunyeszi Kendeffi Janosoje”, adică „la curtea cinstitei jupâneșe, soția lui János Kendeffi”.

Numele Kendeffi aparține uneia din cele mai vechi familii nobile din Transilvania, care a avut sediul principal chiar la Râu de Mori, în Țara Hațegului⁸⁰.

Din sursele consultate am aflat că un János Kendeffi a murit în anul 1694, deci este probabil ca Kendeffi Jánosoj (adică Doamna Kendeffi János) să fie văduva lui⁸¹. Acest cuplu este menționat și într-o operă poetică a lui István Kiskomáromi din 1698 și corespunde tocmai lui János Kendeffi și văduvei lui, Krisztina Teleki⁸².

În concluzie, putem afirma că Ștefan Istvánházi a fost un preot calvin originar din Transilvania (probabil de undeva de lângă Aiud) și a predicat la Râu de Mori, unde a fost musafirul uneia dintre cele mai importante familii nobile maghiare din regiune.

Cu acest manuscris se încheie producția de texte în limba română, scrise cu ortografie maghiară, pentru a răspândi ideile calvine printre români.

Tot în 1703, este publicată la Cluj ediția a doua a catehismului catolic de Petru Canisius, în traducerea română realizată de iezuitul din Caransebeș Gsurgs (Gheorghe) Buitul, cu titlul *Catechismus szau Summá Krédinczéi Katholicsést. R.P. Petri Canisii. Doctor Szkríp: szvént den Rendul Szociéy luy Issus. Entorsz pre limba ru[m]jenászke, dé R.P. Buitul Gsurgs, Doct: Szkríp: szvente den ácselás Rend. Akum de isznove tiperit Ku oszirdie R.R.P.P. Szociéz luy Issus Si Inkinát entru csinszte. Illustrissimi si Reverendissimi Athanazic, Den Milá luy Dumnezeo, si szkaunuluy Aposztolész - Archi-Episcopuluy, de czára Ardaluluy; Asisdire si szvetnik majdin Leuntru al Ennelczátuluy*

⁷⁸ Poate că fenomenul cel mai frapant în acest sens în textul lui Istvánházi este prezența palatalizării labialelor. Pentru localizarea dialectală a manuscrisului, vezi lucrarea noastră *Testi calvinisti*, p. 188-197.

⁷⁹ Lista elevilor din Aiud a fost publicată în Zs. Jakó – I. Juhász, *Nagyenyedi diákok: 1662-1848*, București, Kriterion, 1979; notița citată apare la p. 114.

⁸⁰ Cf. B. Kempelen, *Magyar nemesi családok*, vol. VI, Budapest, 1932, p. 434-435; I. Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, vol. VI, 1860, Pest, p. 191-194. Despre familia Kendeffi în Țara Hațegului vezi și legenda culeasă de Ion Pop Reteganul și reprodușă de O. Densusianu, *Hațeg*, p. 303-304.

⁸¹ Cf. I. Nagy, *op. cit.*, p. 192.

⁸² Cf. *RMKT* - XIV, p. 638.

Emperat. Tiperit en Klus en Anul Domnului 1703. Din prima ediție, publicată în 1636 la Bratislava, nu se cunoaște niciun exemplar. Buitul, iezuit din Caransebeș, scria într-o limbă în care se reflectau anumite fenomene dialectale atestate în Banat și în anumite zone din Transilvania din secolul al XVII-lea. Sistemul ortografic folosit este cel maghiar⁸³.

Din această scurtă prezentare se poate deduce faptul că majoritatea textelor menționate sunt legate între ele fie prin zona de proveniență (Banat - Hunedoara), fie prin subiect (texte calviniste), fie, în fine, prin ortografia folosită (maghiară). Din aceste motive, putem afirma că cea mai mare parte a textelor redactate cu caractere latine și ortografie maghiară nu reprezintă, așa cum au opinat anumiți autori, „o curiozitate” „lipsită de importanță”⁸⁴, ci expresia unitară a unei mișcări literare și religioase, dezvoltată în zonele menționate între secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

Abrevieri bibliografice

- Alexici, *Codicele de Petrova* = Gheorghe Alexici, *Material de limbă din Codicele de Petrova*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, XIII, 1912, I-II, p. 101-103.
- Alexici, *Însemnări*, = Gh. Alexici, *Însemnări dintr-o călătorie*, în „Noua Revistă Română”, XI, 1911, p. 278-279.
- Drăganu, *Halici* = Nicolae Drăganu, *Mihail Halici (Contribuții la istoria culturală românească din sec. XVII)*, în DR, IV, 1924-1926, p. 77-168.
- Drăganu, *Un manuscris* = Nicolae Drăganu, *Un manuscris calvino-român din veacul al XVII-lea, în Fraților Alexandru și Ion Lăpedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936 (extras).
- Gáldi, *Introducere* = L. Gáldi, *Introducere în istoria versului românesc*, București, Ed. Minerva, 1971.
- Gaster, Chr = M. Gaster, *Chrestomație română*, vol I-II, Leipzig-București, 1891.
- Gherman, *O psaltire* = M. A. Gherman, *O psaltire calvino-română*, în „Sesiuni științifice din 20-21 decembrie 1972”, vol. I, 1973, Cluj, p. 173-192.
- Gherman, *Versificația* = M. A. Gherman, *Versificația în psaltirile calvino-române*, în RITL, t. 31, nr. 2, 1982, p. 176-182.
- Gheție, *Baza* = I. Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, EA, 1975.
- Gheție, *Texte* = *Texte românești din secolul al XVI-lea*. I. Catehismul lui Coresi II. Pravila lui Coresi III. Fragmentul Todorescu IV. Glozele lui Bogdan V. Prefețe și epiloguri. Ediții critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon (coordonator I. Gheție), București, EA, 1982.
- Gheție-Mareș, *Graururile* = I. Gheție și Al. Mareș, *Graururile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, EA, 1974.
- Gheție-Mareș, *Originile* = I. Gheție-Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, EA, 1985.
- Lex. Mars. = *Lexicon Marsilianum*, în C. Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum”: Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo*, București, 1930.

⁸³ Din păcate nu există un studiu lingvistic exhaustiv dedicat acestui text, totuși, diverși autori s-au ocupat de Buitul și de opera lui: A. Bitay, *Gheorghe Buitul. Cel dintâi care și-a făcut studiile la Roma*, în „Dacoromania”, III (1922-1923), p. 789-792; Drăganu, *Halici*, p. 118-120; G. Piccillo, *Influssi ungheresi e particolarità dialettali del Banato nel „Catechismus” di Gsurgs Buitul*, în RLR, t. 50, 1986, p. 351-382; Gheție, *Africatele*, cit, p. 38 etc.

⁸⁴ Acestea sunt expresiile folosite de Piru și, respectiv, de Vîrtosu, citate în Gheție-Mareș, *Originile*, p. 168.

- Piccillo, *Testi romeni* = G. Piccillo, *Testi romeni antichi in alfabeto latino (secoli XVI-XVIII)*, Catania, 1991.
- RMTK-XIV = *Régi magyar költők tára XVII század. Enekek és versek (1686-1700)*. vol. XIV, Budapest, 1991.
- Silași, *Psaltirea calviniano-română* = G. Silași, *Psaltirea calviniano-romană versificată (un document literariu-istoricu dein secl. XVII)*, in "Transilvania", VIII, 1875, nr. 12-14, pp. 141-145; 151-153; 160-162.
- Stripszky-Alexics, *Szegedi* = H. Sztripszky-Gh. Alexics, *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI századbeli román fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra*, Budapest, 1911.
- Tagliavini, *Influences* = Carlo Tagliavini, *Influences du Psautier Huguenot de Clément Marot et Théodore de Bèze dans le littérature roumaine ancienne*, în *Cahiers Sextil Pușcariu*, publié par A. Juilland, Roma-Valle Hermoso, 1952; Seattle, 1953.
- Tamás, *Fogarasi* = Lajos Tamás, *Fogarasi István Kátéja*, Kolosvár, 1942.

Osservazioni sui testi antichi romeni in alfabeto latino (1570 - 1703)

Il presente studio traccia una sintesi storica e bibliografica dedicata ai primi testi dell'antica letteratura romena redatti con l'alfabeto latino. Si tratta di opere di vario contenuto: testi sacri, glossari e componimenti poetici, dotati di una particolare importanza linguistica e culturale. Lo studio si concentra soprattutto sugli scritti appartenenti alla cosiddetta corrente culturale "calvino-romena", opere che costituiscono un *corpus* espressione unitaria di un movimento letterario e religioso sviluppatosi tra Banato e Transilvania tra il XVI ed il XVII secolo.

*Universitatea de Vest, Timișoara
România*